

Absztrakt

Tanulmányomban Heidegger korai filozófiáját vizsgálom abból a szempontból, hogy milyen módon beszélhetünk benne etikáról. Ez az etika nem egy áthagyományozott diszciplínát jelent, mely a kortárs felosztás szerint akár metaetika, normatív vagy alkalmazott etika lehetne, hiszen ezeket a tárgyalásmódokat Heidegger el is utasította. További problémaként áll bármiféle előíró etikai elgondolás elé a heideggeri filozófia inherens jellemzőjeként a fenomenológiai leíró módszer; a filozófia görögöktől származtatott hármass fizika-logika-etika felosztásának elutasítása és az ontikus-ontologikus tudományok tárgyukhoz való viszonya. Előbbi ellenérvek azonban nem adnak választ a Heidegger által a *Lét és idő*ben értelmezett tulajdonképpeni ember másiki iránti gondozásának, mely az emberi létmód sajátossága. Előbbi nézetek vázolására vállalkozom írásomban.

BEVEZETÉS

Tanulmányomban azt vizsgálom, hogy Heidegger korai gondolkodói korszakában¹ mennyiben értelmezhető az emberi viselkedésre, viszonyokra hatni képes *etika*. Kiindulópontom a *Lét és idő*,² melyre korai főműként, a korszak gondolati csúcspontjaként tekintek, ami a megelőző írásokat bizonyos szempontból összefogja és szintetizálja,³ annak ellenére, hogy befejezetlen maradt. Úgy vélem, hogy e korszakban az

¹ Theodore Kisiel felosztását veszem itt alapul, ami szerint a fiatal Heidegger *korai* gondolkodói korszakáról 1929-ig beszélhetünk. Ezt követően a 30-50-es években a *késői*, míg az 50-es évektől haláláig terjedően az *idős* Heidegger gondolatiságát említhetjük. Ez a korszakolás időbeli határait nézve valójában egyező a gondolkodói utat tematikusan tagoló elgondolással, mely a 20-as éveket a lét értelmére irányuló kérdés, a 30-as éveket és 40-es évek első felét a lét igazságára irányuló kérdés, míg kb. 1947-től egészen Heidegger haláláig terjedő időszakot a lét mint *Lichtung* helyére irányuló kérdés vizsgálatának tartja. Dolgozatomban a korai *periódus* egésze egy speciális, nem pedig a tematikus szempontok egyike miatt válik érdekessé. Itt jegyzem meg, hogy bár az etika és Heidegger kapcsolódását indokolt lehetne akár a nemzetiszocializmus, akár az újabban megjelent írásművek tükrében is vizsgálni, jelen dolgozatban ezt nem teszem meg. A manapság nagy port felverő, újabb és újabb *gondolati napló* kötetekkel (Schwarze Hefte) kapcsolatban Schwendtner Tibor javaslata szerint a történeti elvet érvényesítem. Úgy vélem, hogy miután előbbi kötetek 1932-től gazdagítják Heideggerről való tudásunkat, indokolt tartalmukat nem *belevetíteni* a fiatal Heidegger nézeteibe. Schwendtner Tibor előadása az ELTE Filozófiatörténeti Fórumán, *A szabadságelvű Heidegger-értelmezés vége? A Fekete füzetek és ami utána következik* címmel hangzott el 2015. 03. 27-én.

² Martin HEIDEGGER, *Lét és idő*, ford. VAJDA Mihály, ANGYALOSI Gergely, BACSÓ Béla, KARDOS András, OROSZ István, Bp., Osiris, 2004².

³ Tudomásom van arról, hogy például Hans-Georg Gadamer vagy Otto Pöggeler nem osztotta előbbi nézetemet. Előbbi szerint a sokak által főműnek tekintett *Lét és idő* pusztán „gyors »improvizáció« volt, mely külső nyomás hatására készült el”, Vö. C. F. Gethmann, *Philosophie als Vollzug und als Begriff. Heideggers Identitätsphilosophie des Lebens in der Vorlesung vom WS 1921/22 und ihr Verhältnis zu 'Sein und Zeit'*, in: *Dilthey-Jahrbuch 4* (1986-87) 29. Ugyanitt értesülhetünk arról, hogy Otto Pöggeler pedig a *Beiträge zur Philosophie*-t jelöli ki Heidegger főműveként. Mindebből az látszik, hogy mind a korszakolást, mind a művek értékelését tekintve megoszlanak a vélemények a szakirodalomban. Mindezek mellett azonban a korábbi témák teljesebb kidolgozottsága (pl. az 1924-es *Az idő fogalma* előadás), a lét kérdésének felvetése és

etika témájához kapcsolódóan nemcsak elszórt – és elsődlegesen elutasító – utalások találhatók, hanem épp ellentétes a helyzet: a vonatkozó utalások összefoghatóak egy rejtőzködő sajátos rendszerré, mely adott helyzetekben az ember(i) viselkedési mód) támasza lehet. Ezt a „támaszt” továbbra is *etikának* nevezhetjük, hiszen maga Heidegger is megtartotta az elnevezést.⁴ Másrészről pedig Heidegger etikára vonatkozó nézeteinek vizsgálata során kísérletet teszek a *diszciplína fenomenológiai redukciójára*, ezen módszer szerint viszont a filozófiai fogalmakra ráakódott értelmek visszabontása nem jár a fogalom elutasításával, elvetésével, hanem „csak” megtisztításával.⁵

Az etika filozófiai diszciplína és a heideggeri gondolatok összekapcsolása a szakirodalomban kettős megítélés alá esik. Egyes értelmezők elutasítóan vélekednek az etika, vagy bármiféle emberi közösséget érintő általános érvényűség meglétére a filozófus gondolkodásában, míg mások nem zárják ki ennek lehetőségét. Az első csoporthoz tartozik például Rüdiger Safranski, aki Heidegger-monográfiájában írja, hogy „Azonban minden, a tulajdonképpenséghez vezető kollektív útra való homályos utalás ellenére az *individualista vonás* uralkodik a *Lét és idő* lapjain.”⁶ Ez az individualista vonás „*az egyes ember önmagához fűződő viszonyának megváltozásától*”⁷ teljesedik ki, és nem alapja a mások irányában való nyitottságnak.⁸ (Kérdéses persze, hogy szükséges-e nyitottság az etikához. Véleményem szerint az ember másokra nyitottsága mindenképpen szükséges ahhoz, hogy etikáról beszéljünk. Még ha az etika kiindulópontja az is, hogy a személynek individuummá kell válnia, akkor sem tekinthet el attól, hogy az etika megvalósulási színtere a mindennapi élet, ahol a másokhoz kapcsolódik; vagyis nemcsak önmagával, hanem a többi emberrel is etikus kell legyen.) Tengelyi László véleménye az etika és Heidegger filozófiáját tekintve szintén elutasító. Szerinte ugyanis, „a felelőség-analitikai megközelítés kiemelt jellegzetességei a *Lét és idő*ben nem alkotnak etikai világlátást”.⁹ A heideggeri mű megjelenésének korrajzaként – az elutasító véleményekkel összhangban – Frederick A. Olafson is azt írja, hogy „Amikor az egzisztenciális filozófia közismertté vált a II. világháború után, radikálisan individualista filozófiaként értették meg. [...]

megválaszolási kísérlete, valamint a mű lezáró, s egyben új korszakot nyitó jellege miatt úgy vélem, joggal lehet a *Lét és időt* legalábbis korai főműnek nevezni.

⁴ Itt egyelőre csak utalok arra, hogy a *Lét és idő* megjelenésének időszakában, a leibnizi logikáról elmélkedve jelöli ki Heidegger a filozófiától el nem választható diszciplína helyét gondolati rendszerében.

⁵ Az emberi tapasztalatok, fenomének, filozófiai fogalmak (pl. metafizika) értelmezése a szükséges módszertani lépések alkalmazásával a hagyományokról, bevett fogalmakról való lefejtéssel történik. A három lépést 1927-ben adta meg Heidegger: „A fenomenológiai módszer e három alappozánata: redukció, konstrukció, destrukció tartalmilag egymáshoz tartoznak és egymáshoz-tartozóságukban kell megalapoznunk őket”, Martin HEIDEGGER, *A fenomenológia alapproblémái*, ford. Demkó Sándor, Bp., Osiris/Gond-Cura Alapítvány, 2001, 36.

⁶ Rüdiger SAFRANSKI, *Egy némethoni mester: Heidegger és kora*, ford. RÁCZ Péter, SCHEIN Gábor, TATÁR Sándor, Bp., Európa, 2000, 249.

⁷ Uo., 538.

⁸ Uo. Safranski ennek bemutatására Arendt és Heidegger különbségét említi. „Az a gondolkodás, amely nem többes számban beszél az emberről, hanem egyes számban, Hannah Arendt számára a filozófia politikai elárulását jelentette. [...] Nem a tulajdonképpenség, hanem a »másokkal való közös cselekvés virtuozitása« adja meg a világnak azt a nyitottságot, amelyet Heidegger is el akart érni.”, *i. m.*, 538-539. Vö. még a továbbiakban 539-546. Az Arendt-értelmező, Olay Csaba azzal bővíti Arendt pluralitás fogalmát, hogy az egyrészt az emberi egyediség megnyilatkozásának tere, másrészt pedig „alapvető feltétele a cselekvésnek, mivel ez képezi azt a »közeget«, amelyben a cselekvés meg tud mutatkozni.”, Olay Csaba – ULLMANN Tamás, *Kontinentális filozófia a XX. században*, Bp., L'Harmattan, 2011, 160.

⁹ TENGYELI László, *A bűn mint sorseseemény*. Budapest, Atlantisz, 1992, 89.

Hogy vajon a létállapotnak, melybe az ember így felemelkedik van-e etikai karaktere [...] olyan kérdés volt, melyet Heidegger ebben a formában soha nem tett fel és soha nem is válaszolt meg.¹⁰ Megerősítheti az ellenvéleményeket az is, hogy Heidegger egzisztenciális szolipszizmusként¹¹ jellemezte a szorongás miatt elmagányosodott embert; valamint az ellenérvek között említhető az a *tény* is, hogy Heidegger maga valójában elutasította az etikát mint *diszciplínát*.

Az ellenvélemények bemutatása után *is* úgy vélem azonban, hogy ha az etika témájára koncentrálnunk Heidegger korai filozófiájában, akkor a perspektíva megváltoztatásával, az egyértelműnek *tűnő* megállapítások továbbgondolásával, és bizonyos írások megjelenítésével állításom érvényessége megmutatkozik. Elgondolásom kiindulópontja az a kijelentés, melyet Heidegger a *lelkiismeret fenoménjének* elemzése során ír. Az emberekre vonatkozatható általános elvárás rendszer (etika) nélkül, úgy vélem nem látható be miért beszélhetünk annak lehetőségéről, hogy „Az elhatározott jelenvalólét mások »lelkiismeretévé« válhat”.¹² Elgondolkodtató ez a kijelentés, ugyanis ha nincs, mert nem fogadható el semmiféle előíró elv, amelyet cselekedeteink során alkalmazhatnánk, akkor mégis honnan jön a késztetés a *másokkal* való törődésre. Hogy ez a törődés speciális, arra az a tipográfiai jelzés is felhívja a figyelmet, hogy a lelkiismeret kifejezést Heidegger idézőjelek közé zárta. Az érveket és ellenérveket figyelembe véve rajzolódik ki tehát írásom dinamikája, a heideggeri kijelentésben rejlő teremtő feszültség az *egyén* és a *mások* viszonyát valamilyen módon befolyásolni kívánó általános érvényűség tételezésére. Mindezt egy olyan filozófiában látom megvalósulni, melyről a korábban említett filozófusok szerint az állítható, hogy a benne megjelenített emberi létező (egyik) legfőbb jegye az individualizmus; melyben a felelősség-analitikai megközelítés jellegzetességei nem alkotnak etikai világlátást; melyben az ember etikai karakterét Heidegger sem nem tárgyalta, sem nem vélelmezte; s melynek kiemelt jellemzője az etika diszciplínájának bevallott elutasítása. A kérdés tárgyalása során azt mutatom be, hogy Heidegger korai korszakának írásműveiben nemcsak, hogy *vannak* etikához kapcsolható elgondolások, hanem ezek az elgondolások rendszerezhetők és összefüggésbe hozhatók egymással. Elgondolásomban néhány kortárs szerző közül Frederick A. Olafson és Angus Brook, más-más megközelítésű áttekintő írása is támogat. Bár Brook, a *The Early Heidegger and Ethics: The notion of ethos in Martin Heidegger's early career*¹³ írásának címében szerepel az etika kifejezés, ugyanakkor konklúziójában végül mégsem etikáról, hanem az *ethosz* meglétéről beszél a filozófusnál.¹⁴ Etikát tételező nézetemhez hasonlóan vélekedik azonban Olafson, aki a *Lét és időt* vizsgálva „az

¹⁰ Frederick A. OLAFSON, *Heidegger and the Ground of Ethics*, New York, Cambridge University Press, 1998, 3.

¹¹ HEIDEGGER, *Lét és ...*, i. m., 221.

¹² HEIDEGGER, *Lét és ...*, i. m., 345.

¹³ Angus BROOK, *The Early Heidegger and Ethics: The notion of ethos in Martin Heidegger's early career*, Saarbrücken, VDM Verlag, Germany, 2009.

¹⁴ Véleménye szerint ugyanis a két fogalom „egymással ellentmondásos lévén összeegyeztethetetlen” Brook, *The Early...*, i. m., 6. Az etika és *ethosz* különbsége leginkább az általánosság és az egyediség fogalmakkal írható le. Hársing szerint pl. „az etika pedig olyan tudományos igényű vizsgálódás (reflexió) eredménye, amely az erkölcsi életet alapvető összefüggéseinek feltárása útján megérteni igyekszik. [...] Azokat a spontán reflexiókat pedig, amelyekkel az emberek saját és mások cselekedeteit kísérik és amelyekben egyúttal erkölcsi érzékük is megnyilatkozik, szokásos *ethosznak* nevezni.” Hársing László, *Az erkölcsi élet alapjai*, Bp., Tankönyvkiadó, 1987, 3.

etika alapjaként, az emberi együttlét (Mitsein) fogalmát veszi”.¹⁵ Olafson arra világít rá, hogy az egzisztenciális analízisben „bemutatott alapos és eredeti elgondolások együttállása fontos hozzájárulást nyújthat létünk etikai oldalának megértéséhez”.¹⁶

Állításom tehát az, hogy Heidegger korai filozófiájában megtalálható egy olyan etikai kiindulópont, melyet továbbgondolni érdemes, s melyet a filozófus közvetlenül nem fejtett ki. A kérdés tisztázásában segít annak megvilágítása, hogy mit is értünk manapság etikán. A tárgyról elég sok elképzelésünk lehet, különösen ha például az üzleti etikára, feminista etikára, bioetikára, vagy egyéb *alkalmazott etikákra* gondolunk. Ha a másik irányba, vagyis a tárgy gyökerei felé pillantunk, azt láthatjuk, hogy a szakértők nagy része történeti áttekintéssel mutat rá a diszciplína változására, vagy éppen visszatérő kérdéseire. Az etika alkalmazásának, vagy gyökereinek felmutatásánál célravezetőbbnek látszik azonban a tárgy szerkezetét érintő kezdeti feltárás. E tekintetben az látszik, hogy korunkban az etikát *metaetikai*, *normatív* és legújabbban *alkalmazott etikai* területekre tagolják,¹⁷ míg fogalmilag az etika az erkölcsileg jó és rossz, helyes és helytelen cselekedetek filozófiai meghatározását jelenti.¹⁸ Az etika részterületei természetesen tovább is értelmezhetők, bonthatók. A metaetikáról azt mondhatjuk, hogy „az erkölsről való gondolkodás, beszéd és gyakorlat előfeltevésinek és elkötelezettségének metafizikai, episztemológiai, szemantikus és pszichológiai irányú vizsgálódásaként írható le.”¹⁹ Az etika másik részterülete a normatív etika, melynek három *kortárs* irányzata az erényetika, a deontologikus, vagyis kötelességetika és a következményetika. Különbségükre a bajban levő ember segítségnyújtásának szituációja kapcsán mutat rá Rosalind Hursthouse. Szerinte „ebben a helyzetben a következményeket vizsgáló utilitarista arra mutatna rá, hogy az el nem mulasztott segítség az emberi jóllétet maximalizálná, a deontologista arra gondolna, hogy a cselekvés során a »cselekedj úgy, ahogy szeretnéd, hogy veled bánjanak« elv szerint járna el, míg az erényetika híve arra gondolna, hogy a személy segítése könyörületes, jóindulatú tett lenne.”²⁰ Az erényetika, a kötelességetika és a következményetika nézetei felől egyaránt értelmezhető tehát egy-egy életbeli szituáció (s ebben különbözik a metaetikától), attól függően, hogy mi az irányzat elméleti alapja.²¹

¹⁵ OLAFSON, *Heidegger...*, i. m., 6.

¹⁶ Uo., 6.

¹⁷ Ebben az enciklopédiák nagyrészt egyetértenek. Lásd pl. James Fieser cikkét az *Internet Encyclopedia of Philosophy*-ban: <http://www.iep.utm.edu/ethics/>, hozzáférés: 2015. 03. 07. Ezen kívül az *Encyclopedica Britannica*, vagy a *The Routledge Companion to Ethics* is ezekben a tárgykörökben vizsgálja az etikát.

¹⁸ Peter Singer, *Ethics: Encyclopedica Britannica*, <http://www.britannica.com/EBchecked/topic/194023/ethics>, hozzáférés: 2015. 03. 07. Néhány évvel ezelőtt, a Cambridge Enciklopédia 1992-es szócikkében az alkalmazott etika még nem szerepelt önálló területként, csak a normatív és a metaetika különbsége jelent meg. Ld. Cambridge Enciklopédia, ford. Vizi Katalin, Horváth Pál, Bp., Maecenas Kiadó, 1992, 167.

¹⁹ Geoff Sayre-McCord, *Metaethics: The Stanford Encyclopedia of Philosophy*, 2014. Edward N. Zalta (ed.), URL = <http://plato.stanford.edu/archives/sum2014/entries/metaethics/>. Hozzáférés: 2015. 03. 07. Képviselői többek között arra próbálnak meg válaszokat találni, honnan származnak az etikai elvek, mit jelentenek; vagy hogyan kapcsolódnak univerzális igazságokhoz. A szóban megjelenő meta előtag pedig egyfajta hátralépést, távolságtartást is jelent a közvetlen témától.

²⁰ Rosalind Hursthouse, *Virtue Ethics, The Stanford Encyclopedia of Philosophy*, 2013, Edward N. Zalta (ed.), URL = (<http://plato.stanford.edu/archives/fall2013/entries/ethics-virtue/>>.) hozzáférés: 2015. 03. 07.

²¹ Az erényetika hívei alapjaikat a görög filozófiához vezetik vissza és különféle erények, értékek személyen belüli meglétéhez, kifejlődéséhez kötik a helyes cselekvést. A kötelességetika hívei Kantot tekintik elsődleges kiindulópontjuknak és a szabályok, különböző kötelességek minden körülmények közötti megvalósítását tekintik erkölcsileg helyesnek; míg a következményetika

Végül, a harmadik részterület, az alkalmazott etika mai meghatározás szerint olyan speciális és *vitatott morális* kérdésekkel foglalkozik, mint az abortusz, az állatok jogai, vagy az eutanázia. Meghatározó jellemzője, hogy területén aktív állásfoglalások történnék: egy-egy vitatott kérdést bizonyos csoportok *védenek*, míg mások *elutasítanak* (pl. a fegyverhasználat). Jellemzője még, hogy az akut módon vitatott kérdések megkülönböztetetten morálisak, és nem pusztán szociálisak (vagyis univerzálisan kötelezőek, nem pusztán egy-egy közösség jólétét szabályozóak).²²

Tanulmányomban két etikai irányzat említése fontos. Az első Arisztotelész etikája, melyet Heidegger *bizonyos szempontból* követendőnek tartott; míg Kant erkölcsi felfogását egyértelműen elutasította. Megjegyzendő, hogy Arisztotelész és Kant etikája manapság is virágzik a normatív etikán belül.²³ Előbbire vonatkozóan, az értelmezők egyetértenek abban, hogy a görög filozófus etikáról vallott nézeteinek legfontosabb forrása a *Nikomakhoszi Etika*,²⁴ melynek már első mondata programadó: „Minden mesterség és minden vizsgálódás, de éppúgy minden cselekvés és elhatározás is, nyilván valami jóra irányul; tehát helyes az a megállapítás, hogy »jó az, amire minden irányul.«”²⁵ A kijelentés elsődlegesen tehát azt jelentheti számunkra, hogy a jó a cselekvéshez, vagy valamiféle döntéshez kötődik, ám nem egyezik meg egyikükkel sem, hiszen ezek a jóra *irányulnak*, s ez valamilyen elérési útra, vagy folyamatra utal; valamint azt is jelenti az első arisztotelészi mondat, hogy valójában mindenféle emberi *megmozdulást* a jó vált ki. A programadó mondatról tehát az mondható, hogy a cselekvés, vagy döntés eredményre vezető lépéseinek, a *részleges cselekvéseknek* minden esetben van *végcélja* is, melynek elérése az emberi cselekvés legfőbb céljának, jól-létének, boldogságának tekinthető.²⁶ Hogy az élet folyása közben is beszélhessünk boldogságról,

177

hívei a tettek következményeit veszik az erkölcsös tett alapjául. Erre példa az utilitarizmus, mely egy cselekedet végrehajtásakor az elérhető legnagyobb társadalmi hasznot tartja erkölcsileg helyesnek.

²² James Fieser, Internet Encyclopedia of Philosophy, <http://www.iep.utm.edu/ethics/>. Az etika felosztásának témáját, leginkább pedig a harmadikként említett részét érinti írásában Veress Károly. *Lehet-e az etika „alkalmazott”?*, Korunk, 2007, Május. EPA URL: <http://epa.oszk.hu/00400/00458>, KIADVÁNY URL: <http://epa.oszk.hu/korunk>. Letöltés: 2015. 03. 07. A szerző felvetése az, hogy egyáltalán nem egyértelmű s ezért vizsgálendő, hogy az etika tudományos műveléséből származó elvek későbbi, gyakorlati alkalmazása is az etika feladatkörébe tartozik-e. Érvelésének eredménye szerint azonban, „abban, hogy az emberek meghatározott módon viselkednek és cselekednek, mindig is egy etika érvényesül. A mindenkori alkalmazásban levés az etika valóságos létmódja.”, Veress, i. m.

²³ Az erényetika három kérdése manapság az erényekre (arété), a gyakorlati bölcsességre (phronészisz) és az eudaimóniára (boldogság) vonatkozik Rosalind Hursthouse szerint. Szócikkében a szerző válaszolja, hogy a Platónról, de még inkább Arisztotelésztől eredeztethető erényetika egészen a felvilágosodásig, vezető etikai megközelítés volt, mely aztán a 19. szd-ban vesztett népszerűségéből. Az irányzat aztán 1958-ban újraéledt az angolszász filozófiában, mégpedig Anscombe híres cikkének, a *Modern Moral Philosophy*-nak köszönhetően. Az analitikus filozófia Arisztotelészhez való közeledése persze nem jelenti a kontinentális filozófia újjáéledő érdeklődését, inkább csak a tendencia jelöléseképpen említem. Arisztotelész filozófiájának kontinentális filozófián belüli újjáéledésére maga Heidegger a példa, aki a görög gyökerekig tért vissza, hogy a filozófiai fogalmakra ráakódott mellékhatásokat lementsse.

²⁴ ARISZTOTELÉSZ, *Nikomakhoszi Etika*, ford. SZABÓ Miklós, Bp., Európa, 1997.

²⁵ ARISZTOTELÉSZ, *Nikomakhoszi...*, i. m., 5. Az érvelés szerint tehát, a filozófiát értelmező személy megismerkedik az erényekkel, melyeket aztán életében megtapasztalva és követve, azzá válhat ami lenni szeretne, vagyis jó emberré.

²⁶ Heller Ágnes vélekedése itt az, hogy „Ez nyilvánvalóan körkörös érvelés, s Arisztotelészt az óvta meg ettől a sorstól, hogy pontosan azzal érvelhetett – s érvelt is –, hogy az erkölcsös cselekedet által előmozdítandó jó érték éppen az, ami *mindenki* számára jó. Mindazok a javak,

az erényeknek megfelelően kell tevékenykednünk. Az erényekről a VI. könyv végéig ír Arisztotelész, megkülönböztetve az észbeli (tervezni képes) és erkölcsi erényeket. Bár az ember a folyamatos intellektuális szemlélethez nem elegendő (ellentétben az istenekkel), ám cselekvő létében is elérhető számára a boldogság. Nem kell hozzá más, mint az okosságon alapuló, középnél maradó, erkölcsi erénnyel élt élet, mely nincs híján az érzéseknek sem.

A szöveg heideggeri értelmezésében az eredeti arisztotelészi kulcsfogalmak megmaradnak, amire Fehér M. István fel is hívja a figyelmet lelkiismeret fenomenjéről szóló tanulmányában. Írásában az értelmező Fehér először arra mutat rá, hogy a lelkiismeret és a phronészisz fogalmainak közössége már 1923-ban, az Arisztotelész-interpretációk során felmerült Heidegger előadásain.²⁷ Heidegger *Platón: A szofista* című írásában elemezte kimerítően a *Nikomakhoszi Etikát*,²⁸ elsősorban annak VI. könyvét.²⁹ Az igazság felé törekvést, vagyis a világ felfedését motiváló értelmes lélekrészek vizsgálata azt mutatja, hogy ezek két irányba fordulnak: egyikkel az állandó, míg a másikkal a változó dolgokat szemléljük. Az állandóság felé a tudományos (episztémé), és a mérlegelő (szofia) lélekrész fordul, míg a változó dolgok szemléletére a mesterség (tekhné) és az okosság (phronészisz) irányul. Utóbbinak tárgya a változékony ember, s benne „az emberben rejlő, elfedésre való hajlam elleni folyamatos harc is megnyilvánul. [...] A phronészisz esetén nem áll fenn a felejtés és az abba való hanyatlás lehetősége. A phronészisz ugyanis nem más, mint a mozgásban levő lelkiismeret.”³⁰ A következő mondat szintén fontos: „Das τέλος der φρόνησις ist [...] der άνθρωπος selbst. [...] das rechte Sein der Menschen ist τέλος.”³¹ Szabó Miklós fordítását alapul véve így szól magyarul: „Az okosság célja maga az ember. Az ember télosza/célja a jól-lét.” Azonban, ha a mondatot az arisztotelészi-heideggeri fogalmakhoz hűen írjuk át, akkor egy „hajszálnyival” más értelmet kapunk: „A lelkiismeret célja maga az ember. Az ember célja a jól-lét(e).” Ebben az esetben azonban a jól-lét nem az anyagi világban való érvényesülést jelenti, hanem a lelki értelemben vett jól-létet, ami jelentős különbség az ember minőségét tekintve. Ezzel tehát úgy vélem, hogy megvan egy speciális etika és a

amelyek szorosan kapcsolódnak a legfőbb jóhoz (az állam javához) – mindenki számára való javak. [...] Arisztotelész a fő erények teljes felsorolását nyújtja: akik ezeket az erényeket gyakorolják, biztosan jó értékeket mozdítanak elő.”, HELLER Ágnes, *Általános etika*, ford. Berényi Gábor, Szolnok, Cserépfalvi, 1994, 110. Ez viszont azt is jelenti, hogy a jó értékek *tudása* mellett, a cselekedeteket befolyásolhatja tudott *következményük* is.

²⁷ Bár az azonosítás túlzónak is tekinthető, aminek oka az „elütő fogalomvilág”, FEHÉR M. István, *A lelkiismeret fenomenje Heidegger Lét és időjében: Lábjegyzetek Platónhoz 5.*, szerk. DÉKÁNY András, LACZKÓ Sándor, Pro Philosophia Szegedienzi Alapítvány – Librarius Kft., Szeged-Kecskemét, 2006, 230.

²⁸ Az arisztotelészi fogalmak magyar megfelelőjét Szabó Miklós fordításából emelem ki.

²⁹ Itt jelenik meg, hogy a phronészisz szervesen kapcsolódik az alétheia, alétheuein fogalmakhoz. Az a-létheia igazság-fogalom, privációként (egy fogalompár részeként) épp ellentétes a német Wahrheit (egyoldalú) igazság fogalmával. A görögöknél ugyanis a dolgoknak két oldala van, „Sie haben also eine negativen Ausdruck für eine Sache”, Martin HEIDEGGER, *Platon: Sophistes*, Frankfurt, Klostermann, 1992, 15. és csak az lehet igazság, ami lehet nem igazság is, éppúgy mint ahogy vak is csak az lehet, aki látni képes. A görögök világba való beállítottságában az a-létheia el-nem-rejtettsége azt jelentette, hogy a világ körülöttük először is elrejtettként jelent meg, melyet aztán fel kellett fedni, mégpedig a nyelv, a beszéd, a logosz által.

³⁰ HEIDEGGER, *Platon ...*, i. m., 56.

³¹ *Uo.*, 50.

heideggeri lelkiismeret közös tárgyalásának alapja Heidegger és Arisztotelész fogalmainak közelsége kapcsán.³²

A dolgozat szempontjából fontos másik filozófus Immanuel Kant, akinek normatív kötelesség-etikája Arisztotelészhez hasonlóan manapság is vizsgálódás tárgya, s akinek nézeteit Heidegger elutasította. Kant széleskörű etikájának „Mi az ember?” kérdésre válaszoló áttekintése helyett inkább csak elgondolása egy szeletére, a kortárs kötelesség-etikák alapjára, a kategorikus, feltétlenül végrehajtandó imperatívuszra koncentrálok. Kiindulópontként *Az erkölcsök metafizikájának alapvetését*³³ veszem, mely írásban Kant célja az *erkölcsök metafizikájának*, vagyis a *tiszta morálfilozófiának* a kidolgozása volt. Ehhez az emberi észet vizsgálta, mégpedig úgy, hogy a tiszta gyakorlati észben próbálta megtalálni a morális viselkedés alapjait.³⁴ A levezetés logikai sora a következő: az egyedüli jóként elgondolható *jó akarat* forrása a *kötelesség*, melyben hajlamaink egyáltalán nem szerepelnek. Kötelességünk felszólít minket a *cselekvésre*, tehát ez valamiféle *akarat* valaminek (a jónak, helyesnek) a végrehajtására. Ugyanakkor ennek a kötelességszerű cselekedetnek „morális értékét *nem a szándék* adja [...] hanem a maxima, amelyet követve elhatározták azt”.³⁵ Ez az általános érvényűsége törekvő *maxima* az akaratot meghatározó *szubjektív tisztelet* formája az *objektív törvény* iránt. Mivel pedig „a cselekedeteknek törvényekből való levezetéséhez *észre* van szükség, ezért az akarat nem egyéb, mint gyakorlati ész.”³⁶ Az akaratot irányító objektív elv képzetének az általános érvényű, önmagáért való cselekedetre felszólító variánsa a kategorikus, míg a lehetséges cselekedetekre utalása a hipotetikus imperatívusz. A kategorikus imperatívusz a következőképpen hangzik: „*cselekedj ama maxima szerint, melyet követve egyúttal azt is akarhatod, hogy maximád általános törvény legyen*”.³⁷

Előbbiekből is látszik, hogy a kötelességetikák sajátossága az, hogy „a kötelességeket, vagy szabályokat hangsúlyozzák”,³⁸ melyek szerint élnünk kellene akkor, ha erkölcsös életet akarunk magunknak. Ez azonban nem mindenki számára fogadható el. Úgy vélem, hogy épp ez a szabályszerűség az, melyet Heidegger a kategorikus imperatívusz kapcsán elutasított, mondván hogy az egyén szabadságába ütközik, ha mindig egy felszólítás

³² Arisztotelész *Etikájának* további értelmezését olvashatjuk Gadamer-nél, az *Igazság és módszerben*. A szerző jelen problémát a *megértés történése*inek folyamatával magyarázza. „Az erkölcsi tudás feladata épp az, hogy a konkrét szituációról úgyszólván leolvassa, hogy mit követel az embertől, vagy másképp kifejezve: a cselekvőnek a konkrét szituációt annak a fényében kell látnia, ami általában követeltetik tőle.” Hans-Georg GADAMER, *Igazság és módszer: Egy filozófiai hermeneutika vázlatja*, ford. BONYHAI Gábor, Bp., Gondolat, 1984, 221.

³³ Immanuel KANT, *Az erkölcsök metafizikájának alapvetése*, ford. BERÉNYI Gábor, Bp., Gondolat, 1991. Ebben a műben arról szerezhetünk tudomást, hogy Kant az antik görög filozófia hármas logika-fizika-etika felosztását *elfogadta*, melyet aztán – mint ismert – formális és materiális felosztásban gondolt tovább. A formálisnak tekintett logika mellett azonban, a materiálisnak tekintett etikai és fizikai vizsgálódásoknak is van tiszta, a priori elvű része, melyeket aztán ha az „értelem meghatározott tárgyaira vonatkozik, *metafizikának* nevezzük”, Uo. 14.

³⁴ „Az erkölcsi törvények tehát, mert alapelveik minden gyakorlati megismerést megelőznek, nem csupán lényegileg különböznek minden mástól, amiben valami empirikus lehető fel, ráadásul minden morálfilozófia teljesen e tiszta törvényeken alapul.” KANT, Uo., 16.

³⁵ KANT, *Az erkölcsök...*, i. m., 27.

³⁶ Uo., 42.

³⁷ Uo., 52. Ezzel, vagyis az általános érvényűség kritériumával azt szeretné elkerülni Kant, hogy pl. a hazugság, a kötelességszegés, vagy bármiféle negatívum is kötelesség lehessen, hiszen hogyan is akarhatnánk, hogy a pillanatnyilag helyesnek tűnő, szorult helyzetben mondott hazug ígéret (melyről tudjuk, hogy nem tudjuk betartani) általános érvényű lehessen. Ezzel egészen egyszerűen megszűnne az ígéret érvényes, általánosan bevett fogalma.

³⁸ Rosalind Hursthouse, *Virtue Ethics*, *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*.

szerint kell eljárnia. Heidegger szerint ugyanis, „Az elvárt, egyértelműen kiszámítható maximákkal nem kevesebbtől fosztaná(k) meg az egzisztenciát, mint a cselekvés lehetőségétől.”³⁹ Kant kötelesség-etikája a cselekvő embert arra szólítja fel, hogy az imperatívuszot végrehajtva tekintettel legyen másokra is cselekvése során. Az ily módon eljáró személlyel szembeni heideggeri érv az, hogy ha egy személy általános elvvé emelhetővé *kell* tegyen egy erkölcsi *parancsot*, akkor azzal már egy olyan *szabály előírásáról* beszélhetünk, amely az egyén szituatív döntésének szabadságába ütközik. Másrészt pedig könnyen elképzelhetőek lehetnek olyan szituációk melyekben az imperatívuszok egymásnak ellentmondóak lehetnek. Kant etikáját e szempontból vizsgálja Heller Ágnes is. Az értelmező kérdése az, hogy mi a helyzet akkor, ha két egymással ellentétes és ugyanolyan érvényes maxima között kell választanunk? Ezek a helyzetek ugyanis „tragikus erkölcsi konfliktust jeleznek”,⁴⁰ ám az ellentét itt nem a maximákban, hanem a cselekvésben van. Ezzel pedig az derül ki, hogy az elv alkalmazása maga a problémás. Dilemmához vezet ugyanis, ha „univerzalitást (vagy általánosságot) cselekvési *maximáinknak*, de nem maguknak a cselekvéseknek igényelhetünk. Ezt nevezem én az *erkölcs dilemmájának*.”⁴¹ Az elmélet és gyakorlat összeegyeztethetlenségének megmutatkozása után, úgy vélem, hogy a heideggeri intenciókkal nem egyezik az a kanti elgondolás sem, mely az erkölcs kiindulópontját a tiszta észből vezette le. Heidegger ugyanis a mindennapi gyakorlattól nem vonatkoztatja el kérdésseltevéését, hanem leolvassa és értelmezi az adott fenomént, vagy fogalmat. Heidegger szemszögéből nézve a materiális és formális értéketikákat tekintve az a probléma merül fel, hogy az elsőnek úgyszólván kiszámítható cselekvési tára van, amely

³⁹ HEIDEGGER, *Lét és ...*, i. m., 341. A *Lét és időben* megjelenik ugyanis Max Scheler, *Formalizmus az etikában és a materiális értékétika* című írása. A heideggeri *Lét és időt* pusztán tizennégy évvel megelőző, s ezért kortársnak tekinthető mű érdekes kontrasztot jelenít meg Heidegger elképzeléseivel képest. Scheler írásában megadja elméleti célját. „Az etika feladata eszerint csak kettő lehet: egyrészt a mindenkor érvényes *értékítéleteket* vissza kell vezetnie a ténylegesen meglévő *törekvésekre* és *akarásokra*, valamint ezek valóságos hatalmi viszonyaira; másrészt pedig meghatározott akarat feltételezése mellett (pl. Isten, az állam akarat, az »összesség akarat« stb.) a lehető legpontosabban meg kell határozni ennek az akaratnak a tartalmát. Éppen ez a tartalom lesz a »jó«, a »rossz« pedig az, ami ellentétes vele.” Max SCHELER, *Formalizmus az etikában és a materiális értékétika*, ford. BERÉNYI Gábor, Bp., Gondolat, 1979, 264. A scheleri elgondolás legnagyobb veszélyének éppen az látszik, hogy az emberi cselekedetek mozgatórugójaként valami külső akaratot ad meg, elvéve ezzel az önálló döntésre való szabadságot. Vajda Mihály értelmezésében Scheler elgondolása védhető annyiban, hogy válaszként adódik a kor által támasztott pluralizmus követelményének, mely a felvilágosodás és az azzal ellentétes romanticizmus dogmatikus gondolkodását is meghaladja. Vajda a továbbiakban így folytatja „*van valami közös az emberi kultúra valamennyi formájában*: az eszmék és az értékek prioritásának közös ontikus birodalma. [...] Társadalomról társadalomra változik ugyanis az, hogy mit tekint az ember kellemesnek és mit kellemetlennek, de nincs olyan emberi közösség, amely a kellemetlent részesítené előnyben a kellemessel szemben. Hogy mi a jó és mi a gonosz, az – hasonlóképpen – társadalomról társadalomra különbözik. De nincsen olyan emberi közösség, amely a gonoszt részesítené előnyben a jóval szemben. És olyan emberi közösség sincs, amely ne értene egyet azzal, hogy az elsőként említett értéktípusokat alá kell rendelnünk a másodikként említett (erkölcsi) értékeknek.” VAJDA Mihály, *A posztmodern Heidegger*, MTA Könyvtár Lukács Archívuma, T-Twins Kiadó és a Századvég Kiadó, Bp., 1993, 48.

⁴⁰ Heller, *Általános etika*, i.m., 115.

⁴¹ *Uo.*, 116.

mindenkor alkalmazható, míg a másodiknak kötelezően érvényes elvi előírásai, maximái.⁴²

HEIDEGGER ETIKA-ELLENESSÉGÉNEK KIINDULÓPONTJAI

A fiatal Heidegger filozófiájában megjelenő etikával kapcsolatos nézetek, „ütközéspontok” vizsgálata fontos. Ezek alatt egyrészt azokat a filozófiai nézeteket értem, melyeket Heidegger határozottan elutasított (pl. Kant és Scheler), illetve azokat a problémákat is, melyek látszólag *inherensen* mondanak ellent egy etikai nézetnek. Ezen ütközéspontok feltárására *azért* van szükség, mert Heidegger elutasító nézeteit vizsgálva nyílik arra lehetőség, hogy a filozófiai fogalomra ráakódott tartalmak feltáruljanak. Az életmű korai szakaszában előforduló nem látványos, mégis folyamatosan érzékelhető *fogalmi jelenlétből* ugyanis arra következtettek, hogy a kérdés valójában foglalkoztatta Heideggert. A folyamatos fogalmi jelenlétre vall a *Lét és idő* konkrét szöveghelyeivel;⁴³ míg az értelmezéshez segítségül veszek egyéb írásokat, pl. *A fenomenológia alapproblémáit*, *A metafizika alapfogalmait*, a *Fenomenológia és teológiát*, valamint a görög filozófiát értelmező korai írásokat.

Az ütközéspontok tehát valójában olyan markáns fogódzót jelentenek, melyek értelmezése az etika fogalmi redukciójában nagy szerepet játszik. Előbbi etikai rendszerekkel való összevetés után, az inherens ütközéspontokat a terjedelemre való tekintettel pusztán csak vázolom. Úgy vélem, kérdéseket vet fel magában a *Lét és idő*ben alkalmazott *fenomenológiai-hermeneutikai* módszer, amit a filozófiai tevékenységként érthetünk.⁴⁴ Ugyanis a fenomén jellemzőinek felmutatásával, a leíró jellegű, értelmező elveket követő tevékenység és az *előíró, normatív* etikai elvek – melyeket az élethelyzetekben előírásokként *kell* alkalmazni – egymással összeütköznek. Az egy-egy adott döntéshelyzet megtapasztalása közben létrejövő értelmezés és valamely előírás végrehajtása ugyanis egyszerre nem valósulhat meg a módszertani és elvi különbözőségek okán. Az etikát illető másik heideggeri kritika, vagyis feloldásra váró ütközéspont egészen a görög filozófiáig nyúl vissza. Innentől eredeztethető ugyanis Heidegger szerint, hogy az egymásra épülő, vagy egymás mellett felsorakoztatott tárgyterületek diszciplínákba sorolásakor „az eleven kérdés elhal”⁴⁵ az egyébként lényegre kérdező filozófiában. A tantárgyakra bonthatóvá vált gondolkodási tevékenység

⁴² „Akkor fogjuk hiányolni a hívottban [lelkiismeret] a »pozitív« tartalmat, ha a »cselekvés« rendelkezésre álló és kiszámítható biztosabb lehetőségeinek olyan felsorolását várjuk el, amely mindenkor használható. Ez az elvárás a közönséges értelmén nyugvó gondoskodás értelmezéshorizontján alapul, amely a jelenvalólét egzisztálását egy szabályozható üzletmenet eszméje alá kényszeríti. Ezeket az elvárásokat, melyek részben egy *materiális értéketika* követelményének is kimondatlanul alapjául szolgálnak egy »pusztán« formális értéketikával szemben, a lelkiismeret persze nem elégíti ki.”, HEIDEGGER, *Lét és ...*, i. m., 341.

⁴³ Ezekon kívül úgy vélem nagy szerepe van – bár nem a gondolkodói korszakban íródott, ám az etika diszciplínájával foglalkozik – a számos értelmezési lehetőséget nyújtó *Levél a „humanizmusról”* című írásnak is.

⁴⁴ Heidegger számára az ontológia, a fenomenológia és a hermeneutika egymással rokonítható fogalmak, melyek a vizsgálati módszerre és a filozófiára általában vonatkoztathatók. „Az ontológia és a fenomenológia nem két különböző diszciplína a többi filozófiai diszciplína mellett. Mindkét elnevezés magát a filozófiát jellemző tárgya és tárgyalásmódja tekintetében. A filozófia egyetemes fenomenológiai ontológia, mely a jelenvalólét hermeneutikájából indul ki, ennek számára mint az *egzisztencia* analitikája számára minden filozófiai kérdés ott végződik, ahonnan *ered*, s ahová *visszatér*.”, HEIDEGGER, *Lét és ...*, i. m., 56.

⁴⁵ HEIDEGGER, *A metafizika alapfogalmi*, ford.: Aradi László, Olay Csaba, Bp., Osiris, 2004, 62.

ugyanis egyben töredezetté is vált. Mivel pedig a kialakult *logika-fizika-etika* klasszikus felosztás szerint a görögök nagy korszakaikban nem gondolkodtak, az egymástól különvált területeket Heidegger nem fogadta el, hanem eredetükhöz tért vissza.⁴⁶ A harmadik, etikával szemben hozott érv az ontikus-ontologikus tudományok viszonyában rejlik. Ennek a kérdésnek a megválaszolása már csak azért sem egyszerű, mert Heidegger tudományra vonatkozó megállapításait több szinten lehet látni, megállapításai a (fundamentál)ontológiához kapcsolódóan nagyon is komplexek. Kiindulópontként adódik ebben a kérdésben is a *Lét és idő*, melyben arról olvashatunk, hogy az etikának mint a jelenvalólét egyik *értelmezésének* tudományágként való felfogása az alapjaira vonatkozóan lesz kérdésessé. Ezen a ponton érdemes megjegyezni, hogy az etikával szembeni hármas állásfoglalás a lehető legszorosabban összefonódik. A *fenomenológiát* Heidegger ugyanis filozófiának tekinti; amit egyben többször fundamentálontológiaként határoz meg; illetve amikor a filozófia meghatározását a metafizika redukciója segítségével végzi, egyben zárójelbe teszi a *filozófiai diszciplínákat*. Mivel pedig mindhárom szempont a *Lét és idő*ben „összefut”, ezért érdemes ezt az írást kiindulópontként venni, és a koncepció változását hozzá viszonyítva értelmezni.⁴⁷

Az eddigiekben tapasztalt etikával kapcsolatos elutasító nézetek mellett azonban a korai főművet tekintve is lehet elképzelésünk arról, hogy milyen lehet az ember etikus viselkedésének *megvalósulása*. A kérdés a *Lét és idő* alapján ugyanis megválaszolható, mégpedig az ember többi emberre irányuló gondozási tevékenysége során. Az ember gondozása kétféleképpen történhet: egyik jelenvalólét átvállalhatja a másik gondját, levéve azt a válláról; másrészt pedig az is lehet, hogy az egyik „megtartja” a másik gondját egy időre, de csak azért, hogy a másik később ismét felvehesse azt, aki így később „a gond számára szabad lesz”.⁴⁸ Előbbi két helyzetet tekintve, a nem-tulajdonképpeni ember veszi le a másik válláról a gondját, ám ez a tette látszólagos, mert egyben el is fedi vele az ember igazi feladatát, vagyis „életének gondját”; míg a tulajdonképpeni ember legfeljebb csak ideiglenesen akar mentesíteni az utunkba kerülő problémáktól, úgy, hogy aztán lehetővé tegye azok megtapasztalását is. Utóbbit tekinthetjük a *tulajdonképpeni gondozásnak*, mely emberi tapasztalásra a már említett fajsúlyos idézet közvetlen környezetében is rábukkanhatunk: „Csak az önmagára vonatkozó elhatározottság teszi lehetővé, hogy a jelenvalólét az együttlétező másokat legsajátabb lenni-tudásukban hagyja »lenni«, és az elébeugró-felszabadító gondozásban e lenni-tudásukat velük együtt feltárja. Az elhatározott jelenvalólét mások »lelkiismeretévé« válhat.”⁴⁹ Ezzel pedig úgy vélem megállapítható, hogy az emberi élet mindennapjaiban *megtalálható* a mások felé fordulás tere, az *elébe ugró gondozás* során.

⁴⁶ Ezt az érvet hozza fel Inwood is Heidegger-szótára *Előszavában*. „A filozófia nem olyan tudomány, mely kategóriákra osztható: nem a létezők egy bizonyos fajtájával foglalkozik és maga sem osztható fel kategóriákra.” Michael INWOOD, *A Heidegger Dictionary*, Blackwell Publishers Ltd, Oxford, UK. 1999, 1. Ennek következménye pedig a szerző elutasító viselkedése bármiféle etika megírása irányában folytatja Inwood.

⁴⁷ Itt szeretném pusztán csak felvillantani, hogy a társas emberi viselkedés bizonyos egymással szembeni elvárásaira, vagyis a valamiféle etikára vonatkozó, eleddig a homályban húzódó, rejtőzködő heideggeri elgondolást nem tartom elválaszthatónak az általa kidolgozott lelkiismeret fenoméntól.

⁴⁸ HEIDEGGER, *Lét és ...*, i. m., 149.

⁴⁹ *Uo.*, 345.

Hogy ez a gondozás kapcsolatban áll az ember létével, arról az 1927-ben tartott utolsó marburgi előadás szövegében olvashatunk.⁵⁰

Bibliográfia:

- ARISZTOTELÉSZ, *Nikomakhoszi Etika*, ford. SZABÓ Miklós, Európa, Bp., 1997.
- BROOK, Angus, *The Early Heidegger and Ethics: The notion of ethos in Martin Heidegger's early career*, VDM Verlag, Saarbrücken, 2009.
- FEHÉR M. István, *A lelkiismeret fenomenje Heidegger Lét és időjében: Lábjegyzetek Platónhoz 5.*, szerk. DÉKÁNY András, LACZKÓ Sándor, Pro Philosophia Szegediensi Alapítvány – Librarius Kft., Szeged-Kecskemét, 2006.
- GADAMER, Hans-Georg, *Igazság és módszer: Egy filozófiai hermeneutika vázlata*, ford. BONYHAI Gábor, Bp., Gondolat, 1984.
- GETHMANN, Carl Friedrich, *Philosophie als Vollzug und als Begriff. Heideggers Identitätsphilosophie des Lebens in der Vorlesung vom WS 1921/22 und ihr Verhältnis zu 'Sein und Zeit'*, in: *Dilthey-Jahrbuch 4* (1986-87).
- HÁRSING László, *Az erkölcsi élet alapjai*, Tankönyvkiadó, Bp., 1987.
- HEIDEGGER, Martin, *Lét és idő*, ford. VAJDA ET AL, Osiris, Bp., 2004².
- HEIDEGGER, Martin, *Platon: Sophistes*, Klostermann, Frankfurt, 1992.
- HEIDEGGER, Martin, *A metafizika alapfogalmai*, ford.: Aradi L., Olay Cs., Osiris, Bp., 2004.
- Martin HEIDEGGER, *A fenomenológia alapproblémái*, ford. Demkó Sándor, Osiris/Gond-Cura Alapítvány, Bp., 2001.
- HELLER Ágnes, *Általános etika*, ford. Berényi Gábor, Cserépfalvi, Szolnok, 1994.
- INWOOD, Michael, *A Heidegger Dictionary*, Blackwell Publishers Ltd, Oxford, UK, 1999.
- Cambridge Enciklopédia, ford. Vizi Katalin, Horváth Pál, Maecenas Kiadó, Bp., 1992.
- KANT, Immanuel, *Az erkölcsök metafizikájának alapvetése*, ford. BERÉNYI Gábor, Gondolat, Bp., 1991.
- OLAFSON, Frederick A., *Heidegger and the Ground of Ethics*, Cambridge University Press, New York, 1998.
- OLAY Csaba – ULLMANN Tamás, *Kontinentális filozófia a XX. században*, L'Harmattan, Bp., 2011.
- SCHELER, Max, *Formalizmus az etikában és a materiális értékética*, ford. BERÉNYI Gábor, Gondolat, Bp., 1979.
- SCHWENDTNER Tibor előadása az ELTE Filozófiatörténeti Fórumán, *A szabadságelvű Heidegger-értelmezés vége? A Fekete füzetek és ami utána következik* címmel hangzott el 2015. 03. 27.
- SAFRANSKI, Rüdiger, *Egy némethoni mester: Heidegger és kora*, ford. RÁCZ Péter, SCHEIN Gábor, TATÁR Sándor, Európa, Bp., 2000.
- TENGELYI László, *A bűn mint sorsesemény*, Atlantisz, Bp., 1992.
- VAJDA Mihály, *A posztmodern Heidegger*, MTA Könyvtár Lukács Archívuma, T-Twins Kiadó és Századvég Kiadó, Bp., 1993.

⁵⁰ Martin HEIDEGGER, *Metaphysische Anfangsgründe der Logik im Ausgang von Leibniz*, Hrsg. Klaus HELD, Frankfurt am Main, Vittorio Klostermann GmbH, 1978.

Internetes szakirodalom:

FIESER, James, *Internet Encyclopedia of Philosophy*, <http://www.iep.utm.edu/ethics/>, hozzáférés: 2015. 03. 07.

HURSTHOUSE, Rosalind, *Virtue Ethics, The Stanford Encyclopedia of Philosophy*, 2013, Edward N. ZALTA (ed.), URL = (<http://plato.stanford.edu/archives/fall2013/entries/ethics-virtue/>>.) hozzáférés: 2015. 03. 07.

SAYRE-MCCORD, Geoff, *Metaethics: The Stanford Encyclopedia of Philosophy*, 2014, Edward N. ZALTA (ed.), URL = <http://plato.stanford.edu/archives/sum2014/entries/metaethics/>. Hozzáférés: 2015. 03. 07.

SINGER, Peter, *Ethics: Encyclopedica Britannica*, <http://www.britannica.com/EBchecked/topic/194023/ethics>, hozzáférés: 2015. 03. 07.

VERESS Károly, *Lehet-e az etika „alkalmazott”?*, *Korunk*, 2007, Május. EPA URL: <http://epa.oszk.hu/00400/00458>, KIADVÁNY URL: <http://epa.oszk.hu/korunk> URL = <http://epa.oszk.hu/korunk> . Letöltés: 2015. 03. 07.

Diszciplináris besorolás:

Kontinentális filozófia, fenomenológia, etika

Névmutató: ARISZTOTELÉSZ, BROOK, Angus, FEHÉR M. István, FIESER, James, GETHMANN, Carl Friedrich, HÁRSING László, HEIDEGGER, Martin , HELLER Ágnes, HURSTHOUSE, Rosalind,, INWOOD, Michael, KANT, Immanuel, OLAFSON, Frederick A., OLAY Csaba – ULLMANN Tamás, SCHELER, Max ,SAFRANSKI, Rüdiger, SAYRE-MCCORD, Geoff, SCHWENDTNER Tibor, SINGER, Peter, TENGELYI László, VAJDA Mihály, VERESS Károly.

Tárgymutató:

Tulajdonképpeniség, nem-tulajdonképpeniség, etika, ethosz, metaetika, normatív etika, alkalmazott etika, fenomenológiai redukció, diszciplinaritás, ontikus-ontologikus tudományok.